

Д.В.Дзятко (Мінск, УА "БДПУ імя Максіма Танка")

УЛАСНАЛЕКСІЧНЫ СПАСАБ УТВАРЭННЯ Ё БЕЛАРУСКАЙ МАТЭМАТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Уласналексічны спосаб тэрмінаўтварэння заключаецца ў папаяўненні нацыянальнага тэрміналагічнага фонду інтэрнацыянальнымі (запаячанымі) лексэмамі. Э.Сепір адзначаў, што “пры наяўнасці культурнага запаячвання, ёсць усе падставы чакаць адпаведнага запаячвання слоў” [6, с.174], таму, як правіла, запаячаныя тэрміны ўваходзяць у мову паралельна з навуковым асваеннем (або дыферэнцыяцый) з’яў, прадметаў і рэалій. Лагічным, на наш погляд, будзе разгляд лінгвістычных паняццяў “уласналексічны спосаб тэрмінаўтварэння”, “запаячванне” і “інтэрнацыяналізацыя” ў іх узаемасувязі. Так, у тэрміналогіі працэс запаячвання лексічных адзінак адбываецца, галоўным чынам, у накірунку да інтэрнацыяналізацыі (прадстаўлення тэрмінаадзінкі не менш як у дзвюх, у першую чаргу няроднасных, мовах) і рэпрэзентуецца ўласналексічным спосабам утварэння тэрмінаў. Запаячаныя спецыяльныя найменні характарызуюцца, па словах А.А.Рэфармацкага, выключнай намінацыйнасцю пры іх ізаляваным выкарыстанні і “атрымліваюць семасіялагічную функцыю толькі пасля ўтварэння вытворных тэрмінаў, калі агульнасць паняцця выступае як звязка паміж рознымі намінацыямі розных слоў” [5, с.120]. У лінгвістычнай навуцы пытаннем запаячвання і інтэрнацыяналізацыі прысвечаны даследаванні А.М.Булькі, Ю.А.Бельчыкава, Д.С.Лотэ, Л.Ф.Карскага, Т.С.Качаткова, В.П.Краснея, Л.П.Крысіна, Г.І.Пядушава, А.А.Станкевіч і многіх іншых мовазнаўцаў.

У гісторыі станаўлення і развіцця матэматычнай тэрміналогіі тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі сістэмы тэрмінаў аформілася ў другой палове 1920-х гадоў, калі ўвагу асобных даследчыкаў прыцягнула няздольнасць жывой народнай мовы служыць асновай для навуковай тэрміналогіі з прычыны таго, што яна, як лічыў А.Лёсік, “ня можа выразіць у патрэбнай меры дакладна навуковую мысьль”. Асноўнай памылкай аўтараў першых выпускаў беларускай навуковай тэрміналогіі называлася імкненне пакласці ў аснову матэматычнай тэрміналогіі лексіку дыялектнай мовы, а не “тэрміны, што ўстанавіліся ў навуцы; тэрміны гэтыя ў пераважнай большасці чужаземнага паходжання” [2, с.142]. Так, на думку М.Байкова, не толькі матэматычная, але і граматычная тэрміналогія павінна быць апрацаваная “на грунце клясычнай лацінскай граматыкі” [1, с.145]. Нараканні на аддаленасць існуючых матэматычных тэрмінаў ад інтэрнацыянальнага тэрміналагічнага фонду і штучнасць многіх неалагізмаў прагучалі на Настаўніцкім з’ездзе (1926) і на Усебеларускай фізіка-матэматычнай канферэнцыі (1926).

Другая (1933 – 1941 гг.) і трэцяя (1950-я – 1990 гг.) хвалі тэрміналагічнай інтэрнацыяналізацыі былі выкліканы рэалізацыяй курсу на збліжэнне нацыянальных моў з рускай для “выхавання працоўных мас у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму” і мелі характар “ачышчэння” навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ад “розных сярэднявечных архаізмаў і буржуазных вульгарызмаў” [4, с.6]. Пасляваенныя дзесяцігоддзі вызначыліся ўстойлівай тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі з выразным русіфікацыйным ухілам на ўсіх моўных узроўнях, што праявілася ў пасрэдніцтве рускай мовы пры запазычванні інтэрлексаў [3, с.59].

Калі ўлічыць, што навукова-тэхнічныя веды па сваёй сутнасці з’яўляюцца паняццем наддзяржаўным, неідэалагічным, то можна зрабіць вывад пра важнасць лінгвістычнага складніку тэрміналагічнай інтэрнацыяналізацыі, які з’яўляецца заканамерным вынікам пашырэння міжнацыянальнай навуковай камунікацыі. Заўважым, што тэрміны, утвораныя з дапамогай уласналексічнага спосабу, не пазіны асацыявацца з тоеснымі па форме адзінкамі агульнанароднай мовы. Яны функцыянуюць адносна адасоблена ў адпаведнасці са сваім вузкаспецыяльным значэннем і на паняццым узроўні суадносяцца з аналагічнымі лексемамі ў тэрмінасістэмах іншых моў.

У беларускай матэматычнай тэрміналогіі, на наш погляд, можна вылучыць два асноўныя тыпы ўласналексічнага спосабу тэрмінаўтварэння: **арыгінальнае** (літаральнае і трансфармавальнае)^{*} і **кампазітнае** запазычванне. Да арыгінальных запазычанняў адносяцца тэрміны, уведзеныя ў мову-рэцыпіент а) без істотных змен марфемна-словаўтваральнай структуры ў параўнанні з першапачатковым словам-донарам (нязначныя фанетычныя змяненні, абумоўленыя спецыфікай гукавых сістэм розных моў, не ўлічваюцца): *антыномія* (гр. *antinomia*), *аператар* (лац. *operator*), *апліката* (лац. *applicata*), *максімум* (лац. *maximum*), *сектар* (лац. *sector*), *сімплекс* (лац. *simplex*), *структура* (лац. *structura*), *сума* (лац. *summa*), *эпюр* (фр. *épure*) і інш.; б) з паралельным марфемна-словаўтваральным пераўтварэннем (змяненне кораня, афіксаў, флексій і г.д.): *валентнасць* (лац. *valentia*), *ортаганальнасць* (грэч. *orthogonios*), *спінор* (англ. *spin*), *транзітыўнасць* (лац. *transitivus*), *функтар* (лац. *fungo*) і інш.

Кампазітнае запазычванне характарызуецца ўвядзеннем у мову тэрмінаадзінкі-кампазіты, утворанай, як правіла, на базе грэка-лацінскіх марфем і шырока прадстаўленай у іншых няроднасных мовах: **актаэдр** (ад грэч. *octo* ‘восем’ + *hedra* ‘грань, аснова’, пар.: англ. *octahedron*, ням. *Oktaeder*, фр. *octaèdre*); **ізакліна** (ад грэч. *isos* ‘роўны’ + *klino* ‘нахіляю’, пар.: англ. *isocline*, ням. *Isokline*, фр. *isocline*); **гомеамарфізм** (ад грэч. *homoios* ‘падобны’ + *morphe* ‘форма’, пар.: англ. *homeomorphism*, ням.

---

* Па тэрміналогіі Д.С.Лотэ.

Homöomorphismus, фр. *homéomorphism*); **стратыфікацыя** (ад лац. *stratum* 'пласт' + *facere* 'рабіць', пар.: англ. *stratification*, фр. *stratification*); **маналогія** (ад грэч. *topos* 'месца' + *logos* 'слова, вучэнне', пар.: англ. *topology*, ням. *Topologie*, фр. *topologie*) і інш.

Генетычна асноўная маса запазычаных тэрмінаў узыходзіць да лацінскай мовы (каля 70%). Значна менш пашыраны матэматычныя тэрміны-грэцызмы (каля 10%): *гармоніка* (*ἀριθμητικός* 'сувымерны, гарманічны, зладжаны'), *геаметрыя* (*γεωμετρία* 'землямеранне'), *катэт* (*ὑπόθετος* 'адвес, перпендыкуляр'), *дыяметр* (*διάμετρος* 'папярэчнік') і інш. Невялікую частку складаюць тэрмінаадзінкі, запазычаныя з французскай (каля 7%) і англійскай (4%) моў: *бісектрыса* (*bissectrice* 'якая падзяляе на дзве часткі'), *інварыянт* (*invariant* 'нязменны'), *анцье* (*entier* 'цэлы'); *асэблер* (*assembler* ад *assemble* 'збіраць'), *код* (англ. *code*, франц. *code* ад лац. *codex* 'збор законаў').

Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць наступныя вывады.

1. Уласналексічны спосаб словаўтварэння адыгрывае істотную ролю ў папаўненні беларускай матэматычнай тэрміналогіі.

2. Уласналексічны спосаб тэрмінаўтварэння скіраваны, у першую чаргу, на інтэрнацыяналізацыю нацыянальнага тэрмінафонду і не з'яўляецца вынікам пераносу значэння з запазычанай адзінкі, ужывальнай у агульнанароднай мове.

3. Інтэрнацыяналізацыя вызначаецца глабальным характарам, спрыяе "інтэлектуалізацыі" тэрміналагічнай лексікі і з'яўляецца вынікам планамернай інтэнсіфікацыі міжнацыянальных і міжнародных зносін, актывізацыі дзелавых, навуковых і культурных кантактаў [7, с.521].

Літаратура

1. Байкоў М. Аб чашай мовазнаўчай тэрмінолёгіі // Полымя. – 1928. – № 3. – С.142 – 151.
2. Лёсік А. У справе беларускае навуковае тэрмінолёгіі // Полымя. – 1926. – №1. – С. 142– 151.
3. Лукашанец А.А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: да праблемы міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з'езд славістаў (Любляна, 2003): Дакл. бел. дэлегацыі. – Мн.: Бел. навука, 2003. – 496 с.
4. Пастанова Савету Народных Камісараў БССР "Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу" // Зьмены беларускага правапісу ў Савецкай Беларусі: Зб. дакум. / Укл. В.Мухін. – Мн. – Гомель: Выд-ва газеты "Радавая Беларусь", 2000. – 25 с.
5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. / Под ред. В.А.Виноградова. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 536 с.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. статья А.Е.Кибрика. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2001. – 656 с.
7. Смирнов Л.Н., Венедиктов Г.К., Ермакова М.И., Стемковская Ю.Е. Общее и специфическое в процессах интернационализации в славянских литературных языках на современном этапе их развития // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов: Доклады российской делегации. – М.: Наука, 1998. – С. 521 – 535.